

MEVLÂNÂ'NIN MESNEVÎ'SİNDE HAYVAN HİKÂYE VE MOTİFLERİ

ÖZGÜN BAYKAL

Muhtelif sebeplerle tabiatın türlü varlıklarını konuşurarak, birtakım hikâyeler yazmak ve bu suretle bazı düşüncelerin izahını yapmak, asırlardan beri dünya edebiyatında revaç gören edebî bir nevi ve hünerdir. Bu arada hayvan hikâyeleri, bilhassa üzerinde durulması gereken en önemli hikâyelerdir. Bu çeşit hikâyelerin en eski sahibi olarak M. Ö. VI. asırda yaşayan Aisopes isminde bir Yunanlı tanınır; fakat ona isnat edilen hikâyeler, insan topluluklarının folklor tarihi kadar eskidir. Târihî araştırmalar «fable» adı verilen bu hikâyelerden önemli bir kısmının eski Hintlilere, Mezopotamyalılara, İbrânilere, İskitlere, Etrüsklere ve Finikelilere kadar uzandığını göstermektedir ki böylece bu fable'lerden bir çoğunun Aisopes'ten asırlarca evvel var olduğu anlaşılabilir¹. Bazı kaynaklara göre, Aisopes'in öldüğü asırlarda Yunanistan'da Aisopes'inki gibi masalların sayısı yirmiyi aşmıyordu. Aisopes'ten sonra yaşayan türlü milletlerin yazarları dünyanın her tarafından toplamak suretiyle veya orijinal olarak yazıp, bu masalları bugünkü zenginlik derecesine ulaştırmışlardır. Yalnız bu türlü masalların ilk söyleyeni olarak Aisopes bilindiği için, bütün yazarlar, kendi yazdıkları masalları bile, Aisopes'e isnat etmişlerdir. Bundan anlaşılıyor ki, bugün Aisopes masalları diye tanınan masallar, sadece bir şahsın veya bir milletin değil, bütün bir insanlığın malıdır. bu masalların doğuş sebeplerinden biri de, memleket idarecilerinin zalimliği ve gaddarlığı yüzünden, fikirlerin doğrudan doğruya ve açık olarak ifade edilememesidir.

Aisopes'in hikâyelerinden başka dünya edebiyatında en meşhur hayvan hikâyeleri olarak, Hint edebiyatında *Kelîle ve Dimne*'yi İran ede-

¹ Süleyman Adıyaman, *Ezoptan Masallar, Önsöz.*

biyatında *Montiq al-tayr*¹, Fransız edebiyatında La Fontaine'in *Fabl*'lerini buluyoruz. Tanınmış İngiliz müsteşriki E. G. Brown'a göre. Şark düşüncesinin yarattığı ölmez âbidelerden biri olup, sonsuz bir muvaffakiyet ve çeşitli dillere en çok tercüme edilmek bahtiyarlığını kazanmış bir eser olan *Kelile ve Dimne*², hükümdarlara mahsus ahlâkî bir Hint masal mecmuasının adıdır. Bu ad baş kahramanları olan iki çakalın (Kelile ve Dimne) sanskritçe adından (Karataka ve Damnaka) meydana gelmiştir. Kitabın gâyesi' hayvan masalları ile hükümdarlara hikmet öğretmektir³.

Yine kahramanları hayvanlardan (kuşlardân) ibâret olan ve bütün dünyada büyük bir şöhrete erişen *Mantiq at-tayr* ise, daha ziyade tâlim ve terbiye esâsları üzerine kurulmuş olan yukarıdaki eserlerden tamamıyla başka bir mahiyet taşımaktadır. Müellif İranlı şair ve mutasavvıf Şeyh Faridaddin 'Attâr (1119-1193) olup, gâyesi, temsilî yolla, tasavvufta «varlık birliği» görüşünü anlatmaktadır.

Asırlar sonra Batı Edebiyatında bu eserler derecesinde dünyaca şöhret kazanan bir eser de XVII. asırda Fransa'da yaşayan La Fontaine'in hayvan masallarıdır. Fransızların en büyük şairleri arasında bulunup, çok okumuş, hayatı ve cemiyeti çok iyi tanımış, ince fikirli ve parlak zekâlı bir adam olan La Fontaine *Fable*'lerini çocuklara yahut safdil kimselere ahlâk dersi vermek için yazmamıştır. Onun herhangi bir *fable*'i koskoca bir dramın küçültülmüş şeklidir ve bir büyük eserin bütün edebî vasıflarını haizdir. La Fontaine bunların herbirinde insan ruhunun bir yüzünü tahlil ederek, toplu eserleri ile bütün bir insanlık âlemini yaşatmıştır. Kendi dediğine göre, *fable* «sahnesi bütün kâinat olan yüz perdelik bir dramdır». Ancak bu dramın aktörleri insanlar olmayıp, hayvanlardır. Bu aktörler yalnız vahşiliğin, hilenin, saflığın sembolü değildir. Aynı zamanda fizyonomileri, bedeni ve ruhî karakterleri olan canlı varlıklardır. Bunlar karşı karşıya geldikleri zaman konuşur, çarpışır, becerikli davranır veya aldanırlar. Fakat bunları ahlâkçıya yardım etmek için yapmazlar. Hayat böyledir, iştahaları, iltirasları, kaderleri yüzünden bu olaylar başlarına gelir⁴.

Görülüyor ki , hayvanlar dünya edebiyat âleminde büyük bir mevki işgal eden varlıklardır. İnsanlık tarihi kadar eski zamanlardan beri

² E. G. Bröwne, *History of Persian Literature*, II., 380.

³ Bk. Kemal Çağdaş, *Pançatantra masalları*, Ankara, 1932 (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi yayınları, No. 137).

⁴ Daniel Mornet, *Fransız edebiyatı tarihi*, İstanbul, 1946, s. 98.

millî, siyasî, ahlâkî, terbiyevî, talimî ve tasavvufî birçok meseleler, tabiatın bu bâzan sevimli ve bâzan da korkunç yaratıkları ile insanlar arasında bir münasebet kurularak yazılan hikâyelerle anlatılmış, açıklanmış ve öğretilmiştir.

İşte XIII. yüzyılda yaşayıp, şöhreti, fikirleri ve sanat kudreti ile, bütün dünyada fikir ve edebiyat âleminin alâkasını çeken, bilginleri eserlerinin çeşitli taraflarını incelemeğe sevkeden büyük islâm şair ve mutasavvıfı Mevlânâ Calaladdîn-i Rumî'nin eserlerinde de klâsik Şark Edebiyatının müşterek malzemesi bulunan çeşitli motifler, âyetler, hadisler, enbiyâ kıssaları ve kendinden öncekilerin, bilhassa Hakim Sanâî (ölümü: 440/1150) ve Şeyh Attâr'ın mazmunlarının teşkil ettiği san'atındaki malzemenin mühim bir kısmını hayvan hikâye ve motifleri teşkil eder. Mevlânâ, bu hikâye ve motiflerde birçok konulara temas etmiş, tasavvufî, dinî, felsefî, ahlâkî ve terbiyevî düşüncelerini, görüşlerini, bâzan başlıbaşına bir hikâye ile, remzî olarak, bâzan da bir veya birkaç beyitten ibâret motiflerde telmih ve insan-hayvan iç-dış benzerliklerinden ve münasebetlerinden faydalanarak yaptığı teşbihlerde izah etmiştir.

Bütün eserlerinde yer vermiş olmakla berâber, bilhassa *Matnawî* ve *Dîwan*'ında daha geniş çapta ele almış olduğunu gördüğümüz hayvan hikâye ve motifleri Mevlânâ'nın tasavvufunu anlamak ve birçok karışık meseleleri izah etmek bakımından büyük bir ehemmiyet taşımaktadır. Hal böyle iken, şimdiye kadar bunların üzerinde herhangi bir inceleme yapılmamıştır. Bu hususta ancak Edvard Josef'in⁵ bir kitabı ile Minūcihr Murtaḏâ'nın⁶ bir makalesi vardır ki, her ikisi de *Matnawî*'nin I. cildindeki «Aslan ve av hayvanları»⁷ hakkındadır. Minūcihr Murtaḏâ, yer yer misaller vererek, derli toplu bir şekilde hikâyenin güzel bir tahlilini yapmıştır. Edvard Josef ise, hayli uzun olan hikâyenin her beytini teker teker ele almış, sabırla, pek çok kitaplar karıştırıp, haşiyeler vermek sureti ile, beyitlerdeki mâna ve müşkülleri izah etmeğe çalışmıştır. Takdir ve alâka toplayacak bir inceleme hazırlamış olmakla berâber, Edvard Josef mânaları tamamen tasavvufa bağlamak istemiştir. Halbuki hikâyenin dinî, ahlâkî, terbiyevî ve felsefî pekçok cepheleriyle, devrinin yaşayış ve âdet özelliklerini aksettiren tarafları da vardır. Esasen Mevlânâ'nın kudreti de buradadır. O, hikâyelerini ne

⁵ *Naxcîrân*, Tahran 1336 s.

⁶ *Tahlîl-i yaki az tamtilhâ-yî Matnawî, Naşriya-i Dānişkada-i Adabîyât-i Tabriz*, 1337, sayı 3, s. 293—315.

⁷ *Matnawî*, nşr. R. A. Nicholson, Leiden, 1925, I, 56—85.

‘Attâr’ın *Mantiq at-tayr*’ında olduğu gibi sadece tasavvufi, ne de *Kelile ve Dimne*’de olduğu gibi sadece öğretici mahiyette ele almıştır. Üstün zekâsı, ince ruhu, emsalsiz sezîş ve buluş kabiliyeti ile, her çeşit zekâyâ hitap etmiş, hikâyelerinden herkesin, anlayış ve sezîş kabiliyetine göre, bir mâna çıkarmasını sağlayabilmiştir.

Bâzan bizzat belirttiği gibi, Mevlânâ bu hikâye ve motifleri kendi yaratmamış, kendinden öncekilerin hikâyelerinden faydalanmıştır. Fakat, *Kelile ve Dimne*, ‘Attâr, Sana’i ve hattâ belki bir takım vasıtalar ile, Aisopes’dan mülhem olarak nazmettiği hikâyelerde onların bir taklitçisi olmaktan tamamen uzak kalarak, eşsiz tedai kabiliyeti, büyük ve derin vecdi ve coşkun aşkı ile şahsiyet ve görüş bakımından onlardan ayrılmış, düşünce ve fikirlerini onların hazırladığı zemin üzerinde en mükemmel bir şekilde ifâde etmiştir. Eğer Mevlânâ’nın hikâyeleri söylemekte benzerleri gibi olmak gayesi varsa, hiç kimsenin onun kadar bu işte muvaffak olmadığı, onun kadar bol miktarda hayvanı kullanarak, çeşitli düşüncelerini izah etmediği görülür. Mevlânâ, bâzıları herkes tarafından bilinen halk hikâyeleri olması, fikirleri en eğlenceli, en az yorucu ve fakat en müşahhas bir şekilde ifade etmek hususiyetini taşımaları bakımından *Matnawî*’sinde hayvan hikâye ve motiflerine bol miktarda yer ayırmıştır. Düşüncelerini izah, fikirlerini telkin ederken, kuşlar da dahil olmak üzere, sayısı 51’i bulan çeşitli hayvanı ele almıştır. Ancak yaratıcılığında mühim bir rol oynayan bu hayvanları Mevlânâ eserinde, hacim ve ehemmiyet bakımından, aynı ölçüde kullanmamıştır. Bazıları sadece tek bir hikâyede veya birkaç motifte geçtiği halde, bâzıları, hikâye ve motif olarak, eserde daha geniş bir yer işgal eder. Aslan, eşek, deve, köpek ve kuşlar, taşıdıkları vasıflarla, Mevlânâ’nın telkin etmek istediği fikirlere uygun hayvanlar olmaları bakımından, en çok kullanıp, üzerinde durduğu hayvanlardır. Mevlânâ niçin bu kadar çeşitli hayvanları pek bol miktarda kullanmıştır? Acaba düşüncelerini hayvanlarla izah etmeğe mecbur mu idi, gibi bir sual de hatıra gelebilir.

Mevlânâ’nın gayesi güzel ve ulvî duyguları insanlara aşlamak, onları kötülükten kurtarmak, iyiyi ve doğruyu gösterip, doğru yola sevketmek, yani insanları hayvanlıktan kurtarıp, insanlığa erişmelerini sağlamaktır. Gayesi bütün bir insanlık olduğuna göre, muayyen bir zümreye hitap etmesi düşünülemez. İşte çok geniş bir halk kütlesine hitap etmiş olmasını göz önüne alırsak hayvanlara bu kadar geniş bir yer ayırmağa, bir bakıma, mecbur olduğu anlaşılır. Çünkü hayvanlar, çocuklara varıncaya kadar, her çeşit insanın daha iyi tanıdığı yaratıklardır. Öğreticiliği, Mevlânâ’yı, telkin tesiri bakımından çok kuvvetli

olabileceğine inandığı hayvan hikâyelerini anlatmağa sevketmiştir. Bununla beraber Mevlânâ'nın hayvanlara karşı pek büyük bir alâka duyduğu, bâzılarını pek çok sevdiği muhakkaktır ki, eserlerinde onlara bu kadar geniş yer ayırmasında bu sevginin de rolü olduğu ileri sürülebilir.

Mevlânâ'nın hayvan hikâye ve motiflerinde görülen özellikler birkaç madde hâlinde özetlenebilir :

1 — Mevlânâ, herbir hikâye ve motifte, telkin etmek istediği fikre göre, maksadına en uygun olan hayvanı seçmiştir.

2 — Hikâyelerini ne sadece kupkuru bir tasavvuf ve ahlâk dersi vermek, ne de sadece şiir söylemek ihtiyacını tatmin etmek için anlatmıştır. Bu hikâyelerde tasavvufî, dinî, ahlâkî, terbiyevî, felsefî bir çok meseleleri ele almış, bu meseleler üzerinde ısrarla durmuş, sade dili, akıcı üslûbu, büyük telkin kabiliyeti ve san'at kudreti ile, düşüncelerini en mükemmel ve veciz bir şekilde ifade etmiş ve öğretmiştir. Bütün düşünceleri, en ölçülü bir şekilde onun ifade kudretini gösterir.

3 — Mevlânâ'nın, bu hikâye ve motiflerde ele aldığı hayvanlar için muayyen bir kalıbı yoktur. Bir hayvan muhakkak muayyen bir tipin veya şeyin temsilcisi değildir. Değişik fikirlerin izahında aynı hayvanı ele almış, fakat aynı esasa bağlı kalmayarak, onları mevzuuna uygun olarak, vasıflandırmıştır; bâzan aynı vasıflarla tamamen birbirlerine zıt teşbihler yaparken, bâzan da telkin etmek istediği fikre göre, hayvanlara derhal şahsiyet değiştirtmiş ve onları yeni bir karaktere büründürmüştür. Bu şekil hemen bütün hikâye ve motiflerde bir tezat hasıl etmiştir. Fakat o, en kuvvetli bir şekilde tesir edebilmek için, bunlara hiç ehemmiyet vermemiş, tezada düşmekten korkmamıştır. Kuvvet ve kudret vasıfları ile aslanı bir taraftan Allaha benzetirken; bir taraftan da yine aynı vasıflarla, onu insanların bütün kötü sıfatlarının kaynağı olan nefs-i emmâreye benzetmiştir.

بیش شیری آهوی بی هوش شد هستی اش در هست او روپوش شد

(M, III, 209, beyit 3676)

گر ز شیر دیو تن را وا بری در نظام او بسی نعمت خوری

(M, III, 213, beyit 3748)

İlâhî vaktin habercisi kabul edip, velilere benzettiği horozu, aynı zamanda şehvetperest bir hayvan olarak da vasıflandırmıştır.

او خروس آسمان بوده زبیش نمرهای او همه در وقت خویش

(M, V, 125, b. 1973)

شهوتی است او و بس شهوت پرست زآن شراب زهرناک زاز مست

(M, V, 60, b. 940)

Kurnazlığı ile, hilekâr bir müridin, nefsin, şeytanın ve hilekâr insanların temsilcisi yaptığı tilkiye «Kutb»un hizmeti için çalışan vefakâr bir mürit şahsiyeti de vermiştir. (Eşek, tilki ve aslan hikâyesi, M, V, 148-156, 162-163, 165-170, 180-181, 184-185). Eşegi, hem bir mü'mine, hem de dünya nimetlerine haris dünya ehline (bk. Eşek, tilki ve aslan hikâyesi), balığı hem ilâhî denizin balıkları addettiği velilere, hem de nefesine düşkün kimselere benzetmiştir.

دایم اندر آب کار ماهیست مار را با او کجا همراهی است

(M, III. 205, b. 3595)

ماهی آبی نگر منگر بشست بد کلویی چشم آخر بنیت بست

(M, IV, 397 b. 1708)

4 — Mevlânâ'nın anlatmak istediği fikirler için bâzı bayvanlar sadece birer misaldir ki, arada halâ değişmemiş âdetlere, an'anelere, darb-ı mesellere işaret edip, bu misâlleri tamamen realiteden almıştır. Bu itibarla hayvan hikâye ve motiflerinin folklor bakımından da bir değer taşıdığı söylenebilir.

5 — Mevlânâ tekrarlardan kaçınmamıştır. Fakat bu onun dar bir çerçeve içinde kalmış olması demek değildir. Bilâkis muhayyelesi çok geniş, misâlleri pek bol ve çeşitlidir. Yaptığı tekrarlar bir hatırlatma mahiyetinde olup, telkin kuvvetini arttırmak içindir.

6 — Hikâyelerde bâzan, motiflerde umumiyetle, hayvanlar birer teşbih unsurudur. Son derece sevimli, renkli, canlı ve yer yer orijinal olan bu teşbihler aynı zamanda Mevlânâ'nın, hikâye ve motiflerde bir tezi olduğunu gösterir. Eğer bir tezi olmasaydı hiçbir benzetme bahis konusu olamaz, hayvan sırf hayvan olarak kalırdı. Tezini ifade ve

ispat etmek için, büyük bir maharetle en münasip hayvanları seçmeğe çalışmış ve muvaffak da olmuştur. Meselâ, ahmağın sevgisinin ve dostluğunun düşmanlıktan beter olduğunu bildirmek için bir ayı hikâyesi (*M*, II, 352-355; 357-358; 360-61; 363-64) anlatmıştır ki, böyle bir fikri telkin için ayıdan daha uygun bir hayvan seçilemez ve bu hikâyeden daha güzel bir hikâye anlatılamazdı. Gazetelerde okuduğumuz ve bu hikâyeye çok yakın olan hakikî vak'alar, Mevlânâ'nın, misâllerini seçerken, realiteye ne derece ehemmiyet verdiğini gösterir.

7 — Hikâye ve motiflerde Mevlânâ yer yer kuvvetli ruh tahlilleri yapmış, insanların basit şeylere düşkünlüğünü, menfaatleri icâbı alçalıp dalkavukluk etmelerini, birbirleri ile anlaşamama sebeplerini, cemiyetlerin durumunu son derece kudretli bir şekilde işlemiştir. Böylece Mevlânâ'nın ele aldığı meselelerin hiç bir zaman eskimeddiği meselesi ortaya çıkıyor. Çünkü tasvir ettiği insanlar, tahlil ettiği durumlar, hemen her cemiyette bugün dahi mevcuttur.

8 — Hikâye ve motiflerden çıkan neticeler sabit değildir. Mevlânâ'nın bizzat çıkardığı ve devrinin muhtelif skolastik ilimlerine vukufunu gösteren neticelerden başka, her çeşit insan, kültür seviyesine göre, bunlardan tasavvufî, dinî, ahlâkî ve terbiyevî, felsefî bir netice çıkarabilir. Hiç bir maksat aramaksızın, sırf hikâye olarak okunup hoş bir vakit geçirtmek, güldürmek, eğlendirmek vasıflarını da taşıyan bu hikâyelerde Mevlânâ, aynı zamanda ilmî ve sosyal meseleleri ele almıştır. Bu şekilde Mevlânâ bir taraftan coşkun bir mutasavvıf, bir taraftan da mutedil ve müessir bir öğretmen, kudretli bir hikâyeci olarak karşımıza çıkmıştır.

9 — Telkin etmek istediği fikre göre, hayvanlara hem iyi, hem kötü vasıflar vermesi ve bu şekilde değişik düşüncelerini izah etmesi Mevlânâ'nın özelliğini ve san'atının kudretini gösterir. En karışık tasavvuf meselelerini basit ve sâde bir hayvan hikâyesi ile anlatırken hayvanları, düşüncelerinin tercümanı yapmıştır. Hindistan'a giden tâcirle papağan hikâyesinde, kuşun kendi düşüncelerinin tercümanı olduğunu açıkça söylemiştir.

طوطىء من مرغ زیرکسار من ترجمان فکرت و اسرار من

(*M*, I, 105, b. 1715)

10 — Nihayet, hayvan hikâye ve motiflerinden Mevlânâ'nın umumî

olarak, çeşitli meselelerdeki görüş ve düşüncelerini, tasavvuf anlayışını ve bazı taraflarını çıkarabiliyoruz: Mutlak varlık, 'akl-ı küll, evliyâ ve enbiyâ, aşk, âşık ve mâşuk, mürit-mürşit, kutup, dünya ve ahiret, insan, din, şeytan, nefis, ruh, akıl, ihtiyar ve tedbir, Tanrı, kader, nasip ve rızık, ahlâk ve terbiye hakkındaki görüş ve düşüncelerini bu hikâye ve motiflerde çeşitli yönleriyle bulmak kaabil olmaktadır.